

Carskie siły zbrojne i dawna rosyjska historia wojskowa, a także wojny Rzeczypospolitej z Moskwą i polsko-rosyjskie konflikty zbrojne w świetle historiografii polskiej przełomu XX i XXI wieku

CZĘŚĆ 2*

Trwające od wielu lat zainteresowanie polskich historyków carskimi siłami zbrojnymi oraz dawną rosyjską historią wojskową, a także wojnami Rzeczypospolitej Obojga Narodów z Moskwą i dawnymi, siedemnasto-, osiemnasto- i dziewiętnastowiecznymi, polsko-rosyjskimi konfliktami zbrojnymi powoduje ustawiczne narastanie związanej z tym literatury, zarówno naukowej, jak i popularnonaukowej. Wydaje się jednak, iż obecnie jednymi z najczęściej poruszanych zagadnień są kwestie związane z szeroko rozumianymi polsko-rosyjskimi stosunkami wojskowymi dotyczącymi pobytu wojsk carskich na ziemiach polskich w okresie zaborów, aż do ich wyparcia z byłego Królestwa Polskiego przez armię niemiecką oraz przez Cesarsko Królewską Armię Austro-Węgierską latem 1915 r. Wśród nich zaś najważniejsza zdaje się być problematyka służby Polaków w armii rosyjskiej.

Do tej grupy publikacji zaliczyć należy wszystkie pozycje omawiające dzieje garnizonów armii carskiej rozmieszczonych na ziemiach polskich. Oprócz opracowań omówionych już wcześniej¹ wspomnieć należy także o kilku kolejnych pracach. Pierwszą z nich jest wydana przez Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Sierpeckiej monografia historyka regionalisty Tomasza Kowalskiego poświęcona pobytowi wojsk carskich w Sierpcu². Jej autor przeprowadził kwerendę w całym szeregu zespołów przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, a także w Archiwach Państwowych w Płocku oraz w Toruniu (Oddział we Włocławku). Poza tym sięgnął również do zbiorów kartograficznych Archiwum Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej oraz kart inwentarzowych różnych obiektów architektury z terenów Sierpca znajdujących się w Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków – Delegatura w Płocku. Oprócz tego kwerendą objął też rosyjskie źródła publikowane, głównie zaś tzw. „Księgi pamiątkowe guberni płockiej (Памятные книжки Плоцкой губернии) z lat 1872-1913. Jednocześnie, co jest rzeczą oczywistą, autor wykorzystał cały szereg wartościowych czasopism regionalnych, w tym także rosyjskich wydawanych przez cerkiew prawosławną oraz liczne monografie i drobniejsze opracowania dotyczące historii regionu sierpeckiego, Mazowsza i pogranicza kujawsko-mazowieckiego. Brak jest natomiast szerszego wykorzystania literatury rosyjskojęzycznej³. Fakt ten należy uznać za pewien niedostatek omawianej tutaj pozycji. Posiada ona jednak kompletny aparat naukowy.

* Część pierwsza ukazała się w tomie poprzednim „Wschodniego Rocznika Humanistycznego”. W niniejszej części autor omówił prace, które ukazały się w latach 2012 - 2013 i na początku 2014 r. oraz kilka opracowań, które zostały pominięte w jego wcześniejszym studium.

¹ Patrz: A. Smoliński, *Carskie siły zbrojne i dawna rosyjska historia wojskowa, a także wojny Rzeczypospolitej z Moskwą i polsko-rosyjskie konflikty zbrojne w świetle historiografii polskiej przełomu XX i XXI wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” t. IX (2013), s. 184-185.

² T. Kowalski, *W Sierpcu „za cara”*. Śladami rosyjskiego garnizonu, Sierpc 2013, ss. 296.

³ W zamieszczonej na końcu tej pracy bibliografii jej autor wymienił zaledwie trzy pozycje tego typu, z których dwie dotyczą dziejów jednej z formacji kawalerii armii carskiej, mianowicie 15 Ukraińskiego Jej Imperatorskiej Wysokości Wielkiej Księżny Kseni Aleksandrowny Pułku Huzarów (15 Гусарский Украинский Её Императорского Высочества Великой Княгини Ксении Александровны Полк).

W efekcie tego powstała ciekawa panorama dziejów pobytu wojsk rosyjskich w Sierpcu w latach 1891-1911. Poza omówieniem miejsca miasta i powiatu w strukturach administracyjnych imperium Romanowych autor przedstawił bowiem formacje rosyjskie stacjonujące w tym mieście, głównie zaś 15 Ukraiński Jej Imperatorskiej Wysokości Wielkiej Księżny Kseni Aleksandrowny Pułk Huzarów oraz jego antenatów. Jednocześnie dokładnie omówił całą infrastrukturę związaną z jego stacjonowaniem w tym mieście, a więc bazę koszarową, łaźnię i lazaret, kasyno oficerskie, a także poligon i pułkową cerkiew. Ponadto obiektem jego zainteresowania było również prawosławne duchowieństwo miasta Sierpc. Wartościowym, godnym podkreślenia, wątkiem tej pracy jest pokazanie śladów dawnego rosyjskiego garnizonu w panoramie współczesnego miasta. Wydaje się też, iż można go uznać za najważniejszy dorobek jej autora.

Natomiast nieco słabszą stroną omawianej tutaj monografii są kwestie związane z historią wojskową, głównie, co jest oczywiste, z dziejami i specyfiką funkcjonowania rosyjskich sił zbrojnych z przełomu XIX i XX w., a przede wszystkim zaś ze złożoną historią i organizacją carskiej kawalerii, która stacjonowała wtenczas w Sierpcu⁴. Poza tym są tam też pewne dotyczące tych zagadnień potknięcia terminologiczne, przede wszystkim wynikające z tłumaczenia na język polski specyficznych wojskowych pojęć i wyrażeń rosyjskich.

Pomimo tych mankamentów i pewnych niedociągnięć powstało ciekawe, choć niezupełnie wyczerpujące temat, opracowanie na temat rosyjskiego garnizonu w Sierpcu z lat 1891-1911. Na pewno będzie ono jednak cennym przyczynkiem dla lepszego zrozumienia zarówno jego przeszłości, jak i dnia współczesnego. Dobrze będzie też służyło zachowaniu pewnych śladów, które po żołnierzach carskich nadal pozostały w topografii współczesnego miasta.

Mniej lub bardziej wartościowe informacje na temat dawnych carskich garnizonów można też znaleźć praktycznie w każdym opracowaniu dotyczącym garnizonów Wojska Polskiego z lat 1918-1939 lub też tzw. „Ludowego” Wojska Polskiego sprzed 1989 r. oraz współczesnych polskich sił zbrojnych, o ile oczywiście znajdują się one na obszarze dawnego zaboru rosyjskiego. Takim przykładem może być chociażby praca Ryszarda Hussa omawiająca rozległe dzieje garnizonu zamojskiego⁵. Znalazły się tam także pewne dane na temat składu i liczebności wojsk carskich w latach 1831-1915 stacjonujących w zamojskiej twierdzy i garnizonie⁶. Nie wykraczają one jednak w żaden sposób poza zasób wiedzy, jaki znaleźć można w starszych, wyłącznie polskojęzycznych opracowaniach historycznych⁷. Stąd też pod tym względem pracę tę trudno uznać

⁴ Tymczasem jest już nawet literatura polska dotycząca tych kwestii, którą z pożytkiem można było wykorzystać w tej pracy – Patrz choćby: A. Smoliński, *Organizacja kawalerii i artylerii konnej gwardii oraz liniowej imperium rosyjskiego w przededniu wybuchu I wojny światowej*, „Materiały do Historii Wojskowości”, (Pułtusk) 2007, Nr 3, cz. II; tenże, *Organizacja kawalerii i artylerii konnej gwardii oraz liniowej, kozackiej i ochotniczej armii Imperium Rosyjskiego w przededniu oraz w trakcie I wojny światowej*, [w:] *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii. Tom 1*, red. A. Smoliński, Toruń 2010. Tam też obszerny wykaz zarówno rosyjsko- jak i polskojęzycznej literatury przedmiotu.

⁵ R. Huss, *Garnizon zamojski wczoraj i dziś (1618-1998)*, Zamość 2003, ss. 304.

⁶ Tego rosyjskiego okresu historii garnizonu zamojskiego dotyczy część rozdziału zatytułowanego: „Twierdza i garnizon w latach rozbiorów Polski (1772-1918)” – patrz: tamże, s. 57-67.

⁷ Jej autor nie przeprowadził bowiem żadnych samodzielnych badań archiwalnych, zaś bibliografia zamieszczona na końcu tej pracy obejmuje mniej niż 100, wyłącznie polskojęzycznych, pozycji. Poza tym przygotowano ją bez podziału na źródła i opracowania i jak się wydaje bez szerszej i celowej kwerendy bibliograficznej.

za postęp w naszej dotychczasowej wiedzy w kwestii wojsk carskich stacjonujących przed 1915 r. na ziemiach byłego Królestwa Polskiego. Ma ona bowiem charakter popularnonaukowy.

Pewne informacje tego typu znalazły się również w monografii garnizonu płockiego Wojska Polskiego z okresu II Rzeczypospolitej autorstwa Michała Trubasa⁸. Autor zamieścił je w rozdziale zatytułowanym: „Garnizonowe tradycje Płocka.”⁹ Pomimo iż kwestie te stanowią jedynie margines jego zainteresowań, w oparciu o wcześniejszą literaturę przedmiotu, po części także rosyjskojęzyczną oraz o pewne samodzielne, choć zupełnie podstawowe badania archiwalne¹⁰, opisał skład rosyjskiego garnizonu Płocka, skupiając się głównie na okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej. Taki punkt postrzegania tego zagadnienia nie jest pozbawiony podstaw, gdyż, jak słusznie zauważył Michał Trubas, zmiany, które nastąpiły wtenczas w dyslokacji armii rosyjskiej na terenie byłego Królestwa Polskiego: „[...] pozwoliły na przełomie wieków przekształcić Płock w jeden z większych garnizonów [rosyjskich – przyp. A.S.] na zachód od Narwi i Wisły.”¹¹ Warto bowiem pamiętać, iż poza instytucjami dowódczymi oraz organami administracji wojskowej i służbami stacjonowały tam oddziały kawalerii oraz artylerii konnej, a przez pewien czas również 1 Brygada Strzelców.

Istotnym i ważnym osiągnięciem polskiej historiografii ostatnich lat, dotyczącym kwestii służby wojskowej Polaków w armii carskiej jest monografia Jacka Legiecia, w której omówił on los rekrutów¹² z obszaru Królestwa Polskiego wcielanych do rosyjskich sił zbrojnych w latach 1874-1913¹³. Pozycja ta w znaczący sposób uzupełnia bowiem naszą dotychczasową wiedzę o tym zagadnieniu¹⁴, w szczególności zaś wcześniejszą pracę Wiesława Cabana¹⁵.

Opracowanie Jacka Legiecia oparte zostało o obszerną kwerendę archiwalną przeprowadzoną w licznych zespołach archiwalnych przechowywanych w archiwach polskich, mianowicie w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, w Archiwach Państwowych w Białymstoku, w Kielcach, w Lublinie, w Łodzi, w Radomiu i w Siedlcach oraz w Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy – Ekspozytura w Milanówku. Ponadto skorzystał on też z zasobów archiwów obcych, czyli z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu (Российский Государственный Исторический Архив)¹⁶ oraz z Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie (Центральний Державний Історичний Архів України у Льво-

⁸ M. Trubas, *Płocki garnizon Wojska Polskiego w latach 1918-1939*, Warszawa 2008, ss. 487.

⁹ Tamże, s. 55-59.

¹⁰ Autor skorzystał bowiem z jednej teczki archiwalnej z zespołu Akt Płockiego Urzędu Gubernialnego, który przechowany jest w Archiwum Państwowym w Płocku.

¹¹ M. Trubas, dz.cyt., s. 57.

¹² Pamiętać bowiem należy, iż poza Polakami obszar dawnego Królestwa Polskiego zamieszkiwały również inne narodowości, jak choćby Żydzi i Niemcy, czy też znajdujący się w znaczącej mniejszości Litwini. Także te grupy były pociągane przez władze rosyjskie do spełniania powszechnego obowiązku służby wojskowej.

¹³ J. Legieć, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej w latach 1874-1913*, Kielce 2013, ss. 306.

¹⁴ Szerzej patrz choćby: A. Smoliński, *Carskie siły zbrojne i dawna rosyjska historia wojskowa, a także wojny Rzeczypospolitej z Moskwą i polsko-rosyjskie konflikty zbrojne w świetle historiografii polskiej przelomu XX i XXI wieku...*, s. 182-184.

¹⁵ Patrz: W. Caban, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831-1873*, Warszawa 2001.

¹⁶ Szkoda, że podczas kwerendy poprzedzających powstanie tej ważnej monografii autor nie skorzystał z zasobu moskiewskiego Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historyczno-Wojskowego (Российский Государственный Военно-Исторический Архив).

bi) i Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas). Badania te uzupełnione zostały studiami w licznych rosyjsko- i polskojęzycznych publikacjach źródłowych, również relacyjnych¹⁷, a także w obszernej zarówno polsko- jak i rosyjskojęzycznej literaturze przedmiotu.

Taka bogata kwerenda pozwoliła autorowi zająć się organizacją i formalnymi podstawami funkcjonowania armii rosyjskiej po 1873 r.¹⁸; przepisami prawnymi oraz rzeczywistym sposobem przeprowadzania poboru rekruta w dawnym Królestwie Polskim w latach 1874-1913¹⁹. Tutaj przeanalizował także sposoby unikania stawiennictwa do poboru, a tym samym służby wojskowej oraz rezultaty poboru z podziałem na poszczególne lata i gubernie. Zajął się też miejscami, gdzie kierowano Polaków oraz innych mieszkańców dawnego Królestwa Polskiego²⁰ wcielanych do służby w armii rosyjskiej.

W kolejnym rozdziale zatytułowanym „W czynnej służbie wojskowej”²¹ Jacek Legieć omówił drogę rekruta, niekiedy bardzo daleką i niełatwą, do miejsca służby, koszarową codzienność, a także warunki służby, mianowicie kwestie zakwaterowania, żywienia i umundurowania oraz higieny i stanu zdrowotnego istniejącego w armii carskiej na przełomie XIX i XX w.

Następny, czwarty, rozdział „Rekruci z Królestwa Polskiego w systemie ‘wychowawczym armii rosyjskiej’”²² stanowi próbę analizy kwestii dotyczących działań wychowawczych, którym poddawano polskojęzycznych rekrutów służących wówczas w armii rosyjskiej. Ponadto autor zajął się też znaczeniem religii oraz praktyk religijnych w zachowaniu własnej tożsamości i odrębności przez żołnierzy pochodzących z obszarów Królestwa Polskiego znajdujących się z reguły w obcym im, a niekiedy również nieprzyjaznym lub mało przyjaznym środowisku społecznym bądź geograficznym.

Piąty rozdział zatytułowany: „W wojsku i po zakończeniu służby”²³ dotyczy różnorodnych problemów związanych z powrotem do domu żołnierzy zwalnianych z armii oraz ich dalszą służbą w rezerwie i pospolitym ruszeniu, a także udziałem w ćwiczeniach bądź rzeczywistych mobilizacjach wojennych, które miały miejsce w okresie konfliktu z Turcją z lat 1877-1878²⁴ oraz wojny rosyjsko-japońskiej lat 1904-1905. Jak się wydaje, do najważniejszych związanych w tym kwestii należy poziom stawiennictwa rekrutów, który w pewnym stopniu był też odzwierciedleniem ich stosunku do państwa rosyjskiego i jego armii²⁵.

¹⁷ Do grupy publikacji tego typu, co w pracach o charakterze historycznym nie jest zbyt często spotykane, autor zaliczył również beletrystykę.

¹⁸ Dotyczy tego rozdział I zatytułowany: „Armia rosyjska między epoką wielkich reform a pierwszą wojną światową” – patrz: J. Legieć, dz.cyt., s. 19-35.

¹⁹ Jest to treść rozdziału II: „Pobór rekruta w Królestwie Polskim w latach 1874-1913” – patrz: tamże, s. 37-92.

²⁰ Jak chociażby Żydów.

²¹ Jest to rozdział III – patrz: J. Legieć, dz.cyt., s. 93-152.

²² Patrz: tamże, s. 153-166.

²³ Patrz: tamże, s. 181-223.

²⁴ Pierwsza związana z tym mobilizacja rezerwistów miała miejsce już w końcu 1876 r.

²⁵ Ciekawe związane z tym obserwacje poczynione w pierwszych dwóch latach I wojny światowej zawierają wspomnienia legionisty Józefa Herzoga – Patrz: tenże, *Krzyż Niepodległości. Wspomnienia ze służby w Legionach*, Kraków 2001 (pierwsze wydanie: Nowy Jork 1994) oraz pamiętnik Marii księżnej Lubomirskiej – Patrz: *Pamiętnik księżnej Marii Dzdzisławowej Lubomirskiej 1914-1918*. Do druku przygotował J. Pajewski, objaśnienia opracowała A. Kosicka-Pajewska, Poznań 1997. Ponadto patrz również: S. Rembek, *Dzienniki. Rok 1920 i okolice*. Wstęp. J. Siedlecka, Warszawa 1997, a także: Z. Boglewska-Hulanicka, *W drodze na wojnę rosyjsko-japońską (1904-1905)*. *Listy oficera Polaka*, Warszawa 2012.

Przedostatni, szósty, rozdział nazwany „Pomoc publiczna dla żołnierzy i ich rodzin”²⁶ dotyczy niezwykle istotnych wtenczas problemów o charakterze egzystencjalnym. Jacek Legieć zajął się w nim bowiem formalnymi podstawami pomocy udzielanej żołnierzom zwalnianym ze służby wojskowej, głównie zaś chorym oraz inwalidom wojskowym i wojennym, a także ich rodzinom oraz rodzinom rezerwistów podlegających mobilizacji. Poza tym omówił też kwestię wsparcia finansowego oraz materialnego udzielanego rodzinom – wdowom oraz małoletnim dzieciom – żołnierzy poległych bądź zmarłych z ran lub chorób podczas służby w rosyjskich siłach zbrojnych.

Natomiast ostatni rozdział tej monografii otrzymał wielce wymowny tytuł: „Wpływ służby wojskowej w armii rosyjskiej na ‘polską duszę.’”²⁷ Główną jego treścią jest zaś próba odpowiedzi na nietatwe pytanie o możliwości oraz poziom ewentualnej rusyfikacji mieszkańców dawnego Królestwa Polskiego w trakcie ich służby w armii carskiej.

W efekcie tego potencjalny czytelnik monografii Jacka Legiecia otrzymał wieloaspektowy oraz ciekawy, choć jednocześnie złożony, obraz służby wojskowej rekrutów, głównie jednak Polaków, z Królestwa Polskiego w rosyjskich siłach zbrojnych w latach 1874-1913.

Niestety w pracy tej można dostrzec także pewne niedostatki, jak choćby pomyłki oraz potknięcia terminologiczne. Przykładem może być choćby trudny do zaakceptowania termin w postaci „kara szpicrut”²⁸, co w rzeczywistości było karą „biegania przez różgi”, względnie przez kije. Szpicrutami bowiem dysponowali wyłącznie oficerowie dosiadający koni wierzchowych, którzy w kaźni tego typu nie brali osobistego – fizycznego – udziału. W innym zaś miejscu autor pisze, iż: „W latach siedemdziesiątych [XIX w. - przyp. A.S.] większość baterii [artylerii – przyp. A.S.] wyposażona była jeszcze w miedziane cztero- i dziewięciofuntowe działa ładowane od przodu.”²⁹ Tymczasem w rzeczywistości były to działa o lufach spiżowych, a nie miedzianych³⁰. Poza tym, gdyby wykonywano je z takiego materiału, to nie mogłyby one spełniać swojej funkcji i stanowiłyby większe zagrożenie dla własnych obsług niż dla nieprzyjaciela. Podobnych dość zaskakujących stwierdzeń jest niestety więcej, ale nie czas i miejsce, aby je tutaj wszystkie wymieniać i prostować.

Wszystko co tutaj napisano nie zmienia jednak faktu, iż jest to monografia bardzo potrzebna oraz w znaczący sposób uzupełniająca naszą dotychczasową wiedzę na temat wielu aspektów służby wojskowej Polaków z dawnego Królestwa Polskiego w rosyjskich siłach zbrojnych w latach 1874-1913.

Innym ważnym opracowaniem dotyczącym formacji artylerii armii rosyjskiej stacjonujących w Królestwie Polskim, czyli w Warszawskim Okręgu Wojskowym jest

²⁶ Patrz: J. Legieć, dz.cyt., s. 225-257.

²⁷ Patrz: tamże, s. 259-277.

²⁸ Tamże, s. 20.

²⁹ J. Legieć, dz.cyt., s. 25.

³⁰ Szerzej o tych kwestiach Patrz choćby: S. Truszkowski, *Z dziedziny artylerji*, Kraków 1920; A. Kiersnowski, *Historia rozwoju artylerji*, Toruń 1925; S. Pataj, *Artyleria lądowa 1871-1970*, Warszawa 1975; И. С. Прочко, *История развития артиллерии. С древнейших времён и до конца XIX века*, Sankt Petersburg 1994; А. Б. Широкоград, *Энциклопедия отечественной артиллерии*, Мінск 2000; Ю. А. Шакарев, *История оружия. Артиллерия*, Moskwa 2001.

dość obszerne studium autorstwa Mariusza Kulika³¹. Autor opisał w nim bowiem dokładnie organizację oraz jej zmiany, a także stany liczebne i dyslokację rosyjskiej artylerii polowej, w tym także stacjonującej w Warszawie artylerii carskiej Lejb Gwardii. Poza tym pokazał on, w jaki sposób liczebność tej broni oraz jej rozmieszczenie w Królestwie Polskim zależało od aktualnych rosyjskich planów militarnych, które powstawały na przestrzeni pomiędzy 1865 a 1914 r. oraz od przygotowań wojennych Rosji w przededniu wybuchu I wojny światowej.

Wartość ustaleń autora podnosi fakt, iż oparte zostały one na znaczącej kwerendzie archiwalnej przeprowadzonej w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie oraz w Archiwach Państwowych w Lublinie i Łodzi, a także na licznych źródłach drukowanych i odpowiedniej literaturze przedmiotu, zarówno rosyjsko- jak i polskojęzycznej. Wydaje się też, że w dotychczasowym dorobku polskiej historiografii, nawet mimo braku wykorzystania dokumentów przechowywanych w archiwach rosyjskich, jest to najpełniejsze opracowanie tego typu problematyki. Tak więc, pomimo pewnych niedoskonałości, studium Mariusza Kulika jest jednak istotnym postępem w naszej wiedzy o dziejach wojsk rosyjskich stacjonujących na ziemiach polskich w okresie rozbiorowym.

Kolejną grupę publikacji stanowią prace dotyczące konfliktów zbrojnych pomiędzy Rzeczpospolitą Obojga Narodów a Moskwą i następnie carską Rosją, które miały miejsce w XVII i XVIII w. Wspomnieć tutaj należy o kolejnym poszerzonym i uzupełnionym wydaniu obszernej i bardzo wartościowej monografii Wojciecha Polaka dotyczącej interwencji polskiej w Moskwie w latach 1607-1612³². Pamiętać jednak należy, iż kwestie wojskowe nie są najistotniejszym jej wątkiem.

Ponadto w działającym obecnie w Zabrzu oraz w Tarnowskich Górach Wydawnictwie „Inforteditons” ukazało się wartościowe i ciekawe studium autorstwa Wacława Lipińskiego poświęcone wojnie smoleńskiej z lat 1632-1634³³, które powstało jako reedycja jego wcześniejszych opracowań opublikowanych w latach trzydziestych ubiegłego wieku na łamach ówczesnego „Przeglądu Historyczno-Wojskowego.”³⁴

Ze względu na szeroki zakres kwerendy źródłowej przeprowadzonej przez autora, pomimo upływu lat i narastania nowszej literatury przedmiotu, praca ta nadal

³¹ M. Kulik, *Rosyjskie formacje artylerii polowej w Warszawskim Okręgu Wojskowym (1865-1914)*, [w:] *Studia artylerijskie. Tom 4*, red. M. Giętkowski, A. Smoliński, Toruń 2012, s. 301-319. O pozostałym dorobku tego autora dotyczącym problematyki związanej z armią rosyjską oraz ze służbą Polaków w jej szeregach szerzej patrz: A. Smoliński, *Carskie sily zbrojne i dawna rosyjska historia wojskowa, a także wojny Rzeczypospolitej z Moskwą i polsko-rosyjskie konflikty zbrojne w świetle historiografii polskiej przełomu XX i XXI wieku...*, s. 183. Ponadto patrz także: M. Kulik, *Polacy wśród dowódców jednostek wojskowych Kaukaskiego Okręgu Wojskowego na początku XX wieku*, [w:] *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku*, red. J. Wojtkowiak, Poznań 2013.

³² W. Polak, *O Kreml i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607-1612*, Toruń 2014, ss. 485. Patrz także: tenże, *O Kreml i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607-1612*, Gdańsk 2008.

³³ W. Lipiński, *Wojna smoleńska 1632-1634*, Zabrze-Tarnowskie Góry, 2012, ss. 261.

³⁴ Patrz: tenże, *Materiały i źródła do wojny smoleńskiej 1632-1634*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, (Warszawa) 1931, tom IV; tenże, *Stosunki polsko-rosyjskie w przededniu wojny smoleńskiej 1632-1634 i obustronne przygotowania wojskowe*, tamże; tenże, *Działania wojenne polsko-rosyjskie pod Smoleńskiem od października 1632 do września 1633 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, (Warszawa) 1932, tom V; tenże, *Początek działań rosyjskich w wojnie smoleńskiej*, tamże; tenże, *Organizacja odsieczy i działania wrześniowe pod Smoleńskiem w r. 1633*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, (Warszawa) 1933, tom VI; tenże, *Bój o Żaworonkowe Wzgórze i osaczenie Szeina pod Smoleńskiem*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, (Warszawa) 1935, tom VII; tenże, *Kampania zimowa 1633-34 i kapitulacja Szeina*, tamże.

zachowuje dużą wartość. W efekcie tego potencjalny czytelnik po raz kolejny może dowiedzieć się o sytuacji politycznej istniejącej w stosunkach Rzeczypospolitej z Moskwą przed wojną smoleńską z lat 1632-1634 oraz o poprzedzających ją przygotowaniach wojennych stron, w tym także o formowaniu przez króla Władysława IV wojsk autoramentu cudzoziemskiego. Kolejne ciekawe i rzetelne informacje zawarte w tym studium dotyczą przebiegu walk polsko-rosyjskich pod Smoleńskiem oraz analizy postanowień zawartego w 1634 r. traktatu polanowskiego kończącego ten zwycięski dla Rzeczypospolitej Obojga Narodów konflikt.

Pewne aspekty związane z konfliktami Rzeczypospolitej z Moskwą w drugiej połowie XVII w. i wspieranymi przez nią Kozakami poruszone zostały w monografii Marcina Gawędy poświęconej analizie wojskowej działalności marszałka wielkiego koronnego i następnie hetmana polnego Jerzego Sebastiana Lubomirskiego³⁵. Jej autor zawarł w niej bowiem obszerną analizę kampanii wojsk koronnych odbytej na Ukrainie w 1660 r., zakończonej zwycięską dla strony polskiej bitwą pod Cudnowem i kapitulacją 4 listopada wojsk rosyjsko-kozackich dowodzonych przez carskiego wojewodę kijowskiego Wasyla Szeremietiewa³⁶. Również w tym przypadku jest to pozycja wydana przez Wydawnictwo „Inforteditions.”

Natomiast w ramach serii: „Historyczne bitwy” firmowanej obecnie przez Wydawnictwo „BELLONA” na przestrzeni ostatnich trzech lat ukazała się kolejna pozycja dotycząca konfliktów polsko-rosyjskich w XVIII w. Jest nią mająca charakter popularnonaukowy praca Wojciecha Kępka-Mariańskiego omawiająca przebieg insurekcji warszawskiej z 1794 r.³⁷ Powstała ona bowiem wyłącznie w oparciu o polskojęzyczne źródła drukowane oraz polskojęzyczną literaturę przedmiotu. Można ją więc, co najwyżej, uznać za pewne podsumowanie dotychczasowego dorobku historiografii polskiej w zakresie tego epizodu powstania kościuszkowskiego. Podkreślić jednak należy, iż zaopatrzone ją w podstawowe elementy warsztatu historycznego, mianowicie w przypisy oraz w bibliografię. Potencjalnemu czytelnikowi zapewne ułatwią one korzystanie z zawartych w niej treści.

Pozostając przy problematyce tego typu trzeba też wspomnieć o monografii Norberta Kasparka poświęconej bitwie pod Ostrołęką stoczonej 26 maja 1831 r., czyli jednemu z najważniejszych starć ówczesnej wojny polsko-rosyjskiej³⁸. W oparciu o szeroką i rzetelną kwerendę archiwalną³⁹ oraz studia przeprowadzone w rozlicznych źródłach drukowanych, a także o obszerną i wielojęzyczną literaturę przedmiotu powstało studium tego starcia, w którym autor w drobiazgowy sposób pokazał koncepcje i plany operacyjne stron z wiosny 1831 r. oraz ich realizację, jaka miała miejsce pomiędzy 12 a

³⁵ M. Gawęda, *Od Beresteczka do Cudnowa. Działalność wojskowa Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w latach 1651-1660*, Zabrze-Tarnowskie Góry 2013, ss. 359. Ponadto Patrz także: W. Kłaczewski, *Jerzy Sebastian Lubomirski*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2002; R. Sikora, *Niezwykłe bitwy i szarże husarii*, Warszawa 2011.

³⁶ Patrz: M. Gawęda, dz.cyt., s. 296-338 - rozdział IX zatytułowany: „Kampania na Ukrainie.”

³⁷ W. Kępka-Mariański, *Insurekcja warszawska 1794*, Warszawa 2012, ss. 206.

³⁸ N. Kasperek, *Dni przelomu Powstania Listopadowego. Bitwa pod Ostrołęką (26 maja 1831)*, Ostrołęka 2012, ss. 502. Ponadto patrz także: *Ostrołęka 1831. Wspomnienia, rozkazy, relacje*, wybór, oprac., wstęp N. Kasperek, J. Gołota, Ostrołęka 2011; W. Tokarz, *Bitwa pod Ostrołęką*, Poznań 1922; *Przewodnik po polach bitew wojny polsko-rosyjskiej 1830-1831*, red. O. Laskowski, Warszawa 1931 (2 wyd.: Łódź 2011); M. Leszczyński, *Ostrołęka 1831*, Warszawa 2011.

³⁹ Autor skorzystał z rozlicznych archiwów i bibliotek krajowych oraz obcych, choć zabrakło ważnej kwerendy w archiwach rosyjskich.

26 maja tego roku. Jednak, co jest rzeczą oczywistą, głównym wątkiem jego monografii jest przebieg ostrołęckiej batalii zakończonej bolesną klęską Wojska Polskiego. Warto też zauważyć, iż w dotychczasowym dorobku polskiej historiografii nie było tak dokładnej analizy tych wydarzeń⁴⁰.

Kończąc tę analizę najnowszego dorobku polskiej historiografii dotyczącej carskich sił zbrojnych oraz dawnej rosyjskiej historii wojskowej, a także wojen Rzeczypospolitej Obojga Narodów z Moskwą i polsko-rosyjskich konfliktów zbrojnych należy jeszcze wspomnieć o tłumaczeniach na język polski prac historyków i autorów rosyjskich, które ukazały się w Polsce na przestrzeni ostatnich lat, bądź też jeszcze przed 1939 r., a obecnie wydawane są ich reedycje. Tak samo jest też w przypadku autorów polskich, głównie oficerów Wojska Polskiego, którzy publikowali przed II wojną światową. Zdecydowana większość z tych prac dotyczy problematyki I wojny światowej, co należy wiązać z przygotowaniem do obchodów setnej rocznicy jej wybuchu oraz towarzyszącym im wzrostem zainteresowania historią Wielkiej Wojny wśród potencjalnych czytelników. W grupie tej na szczególną uwagę zdaje się zasługiwać kilka pozycji. Pierwszą z nich może być chociażby praca generała lejtnanta Mikołaja Mikołajewicza Gołowina dotycząca zakończonych klęską działań armii rosyjskich w Prusach w 1914 r.⁴¹ Autor przeanalizował w niej potencjał militarny oraz plany wojenne Rosji w przededniu I wojny światowej oraz przebieg mobilizacji i koncentracji jej sił zbrojnych latem 1914 r., a także operacje 1 i 2 Armii w Prusach w sierpniu i wrześniu tego roku.

Kolejną pracą tego autora przetłumaczoną ostatnio na język polski jest „Armia rosyjska w Wielkiej Wojnie.”⁴² Zawarto w niej cały szereg istotnych informacji oraz analiz dotyczących przepisów poborowych obowiązujących w Rosji przed wybuchem I wojny światowej, w tym także jego niedostatków i związanych z nim nieprawidłowości. Ponadto autor podjął też próbę wskazania przyczyn niezadowolającego stanu rosyjskiego potencjału wojennego, głównie zaś stanu artylerii armii carskiej, w chwili rozpoczęcia się tego konfliktu. Zajął się też kwestią przedwojennych ocen oraz stanu rzeczywistego zasobów ludzkich w Rosji, przede wszystkim zaś stanem liczebnym wyszkolonych rezerw oraz zasobów wykwalifikowanej siły roboczej niezbędnej głównie dla rodzimego przemysłu wojennego. Oprócz tego przedmiotem jego pogłębionych i ciekawych analiz stały się również straty osobowe poniesione przez rosyjskie siły zbrojne w latach 1914-1917. Jednym z istotniejszych aspektów tego zagadnienia poruszanych przez autora jest niezwykle ważny problem stosunku liczby żołnierzy rosyjskich poległych i zmarłych z ran lub chorób do liczby jeńców oraz zaginionych bez wieści⁴³. Jednocześnie generał

⁴⁰ Wydaje się jednak, iż brak szerszego wykorzystania źródeł oraz literatury rosyjskiej powoduje, iż zaprezentowana w tej monografii wizja może być w przyszłości uzupełniona oraz wzbogacona o głębszą analizę ówczesnych działań armii carskiej. W efekcie tego zarówno obraz polskiej „ofensywy na gwardie”, jak i bitwy pod Ostrołęką może stać się znacznie pełniejszy i obiektywniejszy.

⁴¹ M. M. Gołowin, *Kampania rosyjska w 1914 roku. Początek wojny i działania w Prusach Wschodnich*. Przedmowa marszałka F. Focha. Przekład M. Grzywa, Oświęcim 2013, ss. 331. Pierwsze wydanie tej pozycji (*The Russian campaign of 1914*) miało miejsce w 1933 r. Ponadto Patrz także: J. Pajączkowski-Dydyński, *Plany operacyjne mocarstw centralnych przeciw Rosji*, Oświęcim 2012 (pierwsze wydanie: Warszawa 1932).

⁴² M. M. Gołowin, *Armia rosyjska w Wielkiej Wojnie*, tłum. K. Mróz-Mazur, Oświęcim 2013, ss. 277.

⁴³ Szerzej o tych kwestiach Patrz choćby: A. Smoliński, *Dezerce z armii rosyjskiej podczas I wojny światowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, (Białystok) 2009, tom XLVI; tenże, *Dezerce z armii rosyjskiej w ostatnim okresie jej udziału w I wojnie światowej oraz dezerce z Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w czasie wojny z Rzeczypospolitą Polską i podczas wojny domowej w Rosji w latach 1918-1922*, [w:] *Militaria pomorskie. Zbiór studiów*. Tom III, red. M. Giętkowskio, Ł. Nadolski, A. Smoliński, Bydgoszcz 2012.

Mikołaj Gołowin omówił również kwestię liczebności armii rosyjskiej, mobilizacji posiadanych przez nią rezerw oraz poziomu zaopatrzenia materialnego, w tym w broń i amunicję, podczas jej udziału w operacjach I wojny światowej. Poza tym jego uwag nie umknęły też problemy związane z niewydolnością rosyjskiego transportu kolejowego, a także istotne zagadnienie dotyczące poziomu morale armii rosyjskiej oraz przyczyn jej szybkiego rozkładu i równoległego rozpadu struktur państwa, które nastąpiły po rewolucji lutowej 1917 r.

Wagę analiz przeprowadzonych przez autora oraz jego ustaleń i wniosków podnosi fakt, iż oparł on je nie tylko na własnych obserwacjach poczynionych podczas służby w ówczesnej armii rosyjskiej, ale także, że powstały one na podstawie kwerend wykonanych w wartościowej literaturze przedmiotu, do której miał dostęp na emigracji we Francji.

Szkoda jednak, że za podstawę polskiej edycji tego wartościowego opracowania wzięto skromniejsze wydanie w języku angielskim z 1931 r.⁴⁴ Poza faktem, iż późniejsza rosyjskojęzyczna edycja tej pracy jest znacznie bogatsza i pełniejsza⁴⁵, ujemnie na jakość publikacji, która obecnie ukazała się w Polsce wpływa także fakt jej powtórnego tłumaczenia z wcześniejszego przekładu, a nie z języka oryginału. Poza innymi niedogodnościami sytuacja taka rodzi również cały szereg zupełnie niepotrzebnych problemów, jak choćby terminologicznych.

Wartościową publikacją jest też tłumaczenie monografii autorstwa późniejszego generała majora Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej Leonida Władimirowicza Wietosznikowa dotyczącej przebiegu słynnej ofensywy Brusilowa, którą armia carska przeprowadziła latem 1916 r.⁴⁶, i w jakiej uczestniczył on jako carski żołnierz. W swoim opracowaniu zajął się sytuacją wojenną i polityczną istniejącą na początku 1916 r., a także ówczesnymi rosyjskimi planami wojennymi. Ponadto omówił również dokładnie przygotowania do działań ofensywnych, które przedsięwzięto w wojskach rosyjskiego Frontu Południowo-Zachodniego oraz przebieg jego ofensywy w okresie od 4 do 7 czerwca oraz od 8 do 16 czerwca i następnie, po odparciu kontrofensywy armii austro-węgierskiej i oddziałów niemieckich, jej kolejnych etapów. Jednocześnie opisane zostało też natarcie Frontu Zachodniego, które miało miejsce w czasie od 3 do 8 lipca 1916 r., a także dalsze operacje rosyjskie ze schyłkowego okresu ofensywy Brusilowa.

Studium to powstało w oparciu o analizę zachowanego materiału archiwalnego, wyłącznie rosyjskiego, oraz o kwerendę przeprowadzoną w źródłach drukowanych i najniezbędniejszej literaturze przedmiotu. Otrzymało też podstawowy aparat naukowy w postaci dość nielicznych przypisów, zaś jego odbiór ułatwiają towarzyszące mu liczne mapy i schematy. Jednak wartość tej publikacji obniżają pewne nieścisłości będące efektem nie zawsze prawidłowego jej tłumaczenia z rosyjskiego na język polski.

Autorem kolejnej pozycji jest carski generał i niegdysiejszy szef Głównego Zarządu Artylerii (Главное Артиллерийское Управление) armii rosyjskiej Aleksiej

⁴⁴ Patrz: M. M. Golowin, *The Russian Army in the World War I. A sociological study*, New Haven 1931, ss. 287.

⁴⁵ Patrz: Н. Н. Головин, *Военные усилия России в мировой войне*, Moskwa 2001, ss. 434. Pierwsze, rosyjskojęzyczne wydanie tego pracy miało miejsce w Paryżu w 1939 r.

⁴⁶ L. W. Wietosznikow, *Ofensywa Brusilowa. Działania strategiczno-operacyjne*. Przekład D. Jednorowski, Oświęcim 2014, ss. 205 oraz liczne mapy i schematy. Pierwsze wydanie tej monografii (*Брусиловский прорыв. Оперативно-стратегический очерк*) miało miejsce w Moskwie w 1940 r. Ponadto Patrz także: А. А. Брусилов, *Мои воспоминания*, Moskwa 2001.

Aleksiejewicz Manikowski, który zajął się niezwykle istotną kwestią jej uzbrojenia oraz wyposażenia bojowego podczas I wojny światowej⁴⁷. Omówił on więc stan rosyjskiego przemysłu wojennego, normy zaopatrzenia, które na stopie wojennej – po mobilizacji – obowiązywały w rosyjskich siłach zbrojnych, produkcję broni strzeleckiej i artyleryjskiej oraz niezbędnej dla nich amunicji, a także problem importu broni i amunicji z zagranicy⁴⁸. Poza tym dokonał również porównania ówczesnego stanu organizacyjnego i liczebnego artylerii rosyjskiej z jej głównymi wówczas przeciwnikami, czyli z artylerią armii cesarskich Niemiec i Cesarsko-Królewskiej Armii Austro-Węgierskiej. W efekcie tego potencjalny polski czytelnik po raz kolejny otrzymał dostęp do tego bardzo ciekawego i ważnego studium.

Podobnie jest również w przypadku reedycji opracowania autorstwa oficera Wojska Polskiego Leona Mitkiewicza, który zajął się bitwą na Mazurach, jaka rozegrała się w lutym 1915 r. i była kolejnym znaczącym starciem armii rosyjskiej z niemieckimi siłami zbrojnymi⁴⁹. Omówił on w nim położenie oraz plany wojenne stron walczących na wschodnim teatrze działań wojennych w styczniu 1915 r., warunki terenowe i atmosferyczne panujące na froncie rosyjsko-niemieckim oraz *Ordre de Bataille* i działania obydwu armii w dniach od 7 do 21 lutego 1915 r., które znowu zakończyły się niepowodzeniem wojsk carskich. Swoje rozważania Leon Mitkiewicz oparł jedynie na podstawowej literaturze przedmiotu, a praca została zaopatrzona w zaledwie szczątkowy aparat naukowy.

Temu samemu starciu poświęcona jest też monografia autorstwa Stanisława Czerepa⁵⁰. Powstała ona jako efekt kwerendy archiwalnej przeprowadzonej w licznych zespołach archiwalnych przechowywanych w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historyczno-Wojskowym (Российский Государственный Военно-Исторический Архив) w Moskwie oraz w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie⁵¹. Poza tym autor przeanalizował wiele źródeł publikowanych, wyłącznie rosyjskojęzycznych, a także odpowiednią, liczną literaturę przedmiotu, zarówno rosyjsko-, jak i polsko- oraz niemieckojęzyczną. Jednocześnie cenna okazała się też kwerenda na wielu stronach INTERNETU, przede wszystkim rosyjsko- i polskojęzycznych. W efekcie tych studiów i analiz powstała praca, która pomimo pewnych niedostatków nie ma odpowiednika w dotychczasowym dorobku polskiej historiografii.

Jej autor przedstawił bowiem wieloaspektową charakterystykę teatru działań wojennych, na którym toczyła się omawiana tutaj operacja, a także plany oraz siły i

⁴⁷ A. A. Manikowski, *Wyposażenie bojowe wojska rosyjskiego w czasie wojny 1914-1918 r.*, Oświęcim 2013, ss. 264. Pierwsze polskie wydanie tego opracowania miało miejsce w Warszawie w 1929 r. Powstało ono poprzez tłumaczenie wcześniejszej trzyczęściowej edycji, która w latach 1920, 1922 i 1923 ukazała się w Moskwie.

⁴⁸ Ponadto Patrz także: B. Г. Фёдоров, *В поисках оружия*, Moskwa 1964.

⁴⁹ L. Mitkiewicz, *Bitwa zimowa na Mazurach (6-21.II.1915 r.)*, Oświęcim 2013, ss. 114. Pierwsze wydanie miało miejsce w Warszawie w 1936 r.

⁵⁰ S. Czerep, *Wielka operacja zimowa pierwszej wojny światowej. działania na kierunku mazursko-augustowskim od 7 do 21 lutego 1915 roku*, Oświęcim 2013, ss. 360 oraz liczne załączniki (od s. 361 do s. 424) i mapy. Na temat wcześniejszego dorobku tego autora Patrz: A. Smoliński, *Carskie siły zbrojne i dawna rosyjska historia wojskowa, a także wojny Rzeczypospolitej z Moskwą i polsko-rosyjskie konflikty zbrojne w świetle historiografii polskiej przelomu XX i XXI wieku...*, s. 179.

⁵¹ Za pewien istotny mankament tej monografii należy jednak uznać brak jakiegokolwiek kwerendy przeprowadzonej w archiwach niemieckich. Efektem tego jest pewna jednostronność wizji zaprezentowanej przez Stanisława Czerepa, gdyż niedostatku tego nie jest w stanie zniwelować analiza wybranych niemieckojęzycznych źródeł relacyjnych oraz literatury przedmiotu.

środki obydwu stron tego konfliktu, którymi dysponowały one na początku 1915 r. Następnie Stanisław Czerep opisał poszczególne etapy walk, które toczyły się od 25 stycznia do 21 lutego 1915 r. oraz ich efekty i przyczyny, jakie doprowadziły do kolejnej porażki armii carskiej.

Kończąc te rozważania jeszcze raz warto podkreślić, iż poza Rosjanami, co jest zupełnie zrozumiałe, bardzo ciekawa historia dawnej armii carskiej oraz specyficzna wojskowość rosyjska budzi także spore zainteresowanie historyków polskich – głównie wojskowych. Poza innymi czynnikami dzieje się tak również dlatego, iż w okresie zaborów wiele pokoleń Polaków służyło w armii carskiej, której liczne formacje przez lata stacjonowały na dodatek na ziemiach polskich. Nie mniej istotnym czynnikiem była też wielowiekowa rywalizacja oraz konflikty zbrojne pomiędzy Rzeczpospolitą Obojga Narodów a państwem moskiewskim, a potem carską Rosją, które miały miejsce na przestrzeni pomiędzy XVI a XVIII w. Podobnie było też w XIX w., czyli w okresie zaborów, gdy za głównego wroga niepodległości Polski oraz poczucia odrębności narodowej Polaków uważana była Rosja oraz jej armia.

Po raz kolejny można też stwierdzić, że pomimo prowadzonych w Polsce badań i stałego przyrostu naukowej oraz popularnonaukowej literatury, nadal cały szereg kwestii związanych z tymi zagadnieniami wymaga dalszych i pogłębionych badań źródłowych, przede wszystkim w archiwach rosyjskich, a także w rosyjskojęzycznych publikacjach źródłowych oraz w odpowiedniej literaturze przedmiotu, która obecnie w Polsce jest coraz trudniejsza do zdobycia.

Aleksander Smoliński
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)